

Ακολουθώντας την υπερπόντια μετανάστευση προς τις ΗΠΑ: Από τη γη των Μαγνήτων στη χώρα της επαγγελίας, για τους συνεταίρους Απόστολο Ρίγγα και Δημήτρη Πολυμέρη

Αλέξανδρος Γ. Καπανιάρης

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης & Διεθνών Σχέσεων του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
a.kapaniaris@go.uop.gr

Περίληψη

Η παρούσα δημοσίευση με τίτλο «Ακολουθώντας την υπερπόντια μετανάστευση προς τις ΗΠΑ στο τέλος του 19ου αιώνα: Από τη γη των Μαγνήτων στη χώρα της επαγγελίας, για τους συνεταίρους Απόστολο Ρίγγα και Δημήτρη Πολυμέρη», πραγματοποιείται στο πλαίσιο της έρευνας με βάση την αρχαιακή εθνογραφία και τη χρήση των νέων τεχνολογιών και με την ιδιότητα του Επισκέπτη Ερευνητή (Visiting Research Fellow) στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Στην εργασία παρουσιάζεται η περίπτωση των Πηλιορειτών μεταναστών Δημήτρη Πολυμέρη και Απόστολου Ρίγγα, οι οποίοι δραστηριοποιήθηκαν επιχειρηματικά στην Αμερική στον χώρο των ξενοδοχειακών επιχειρήσεων στην πόλη της Νέας Υόρκης από το 1895 έως το 1920, οπότε και επαναπατρίστηκαν. Ειδικότερα, στην εργασία παρουσιάζονται αρχικά τα αίτια μετανάστευσης των εν λόγω Πηλιορειτών στην Αμερική και βασικά βιογραφικά στοιχεία τους, ακολούθως οι βασικότεροι σταθμοί της ζωής των συνεταίρων Πολυμέρη – Ρίγγα, οι πρώτες προσπάθειές τους στην Αίγυπτο, τον πρώτο σταθμό της μετανάστευσης, η απαρχή της συνεργασίας τους στην Αμερική, η δραστηριοποίησή τους στον ξενοδοχειακό τομέα, η αποτύπωση αυτής της επιτυχίας μέσα από μαρτυρίες της εποχής και, τέλος, τα συμπεράσματα σχετικά με τη συνεργασία Πολυμέρη – Ρίγγα.

Λέξεις-κλειδιά: Αρχαιακή εθνογραφία, μετανάστευση, ξενοδοχειακός τομέας, συνεταιρισμός, Αμερική, Αίγυπτος.

1. Εισαγωγή

Η έρευνα «Αρχαιακή εθνογραφία με την οπτική των νέων τεχνολογιών: Από τη γη των Μαγνήτων στη χώρα της επαγγελίας - Ακολουθώντας την υπερπόντια μετανάστευση προς τις ΗΠΑ από το τέλος του 19ου αιώνα έως σήμερα», αφορά την καταγραφή, την ψηφιοποίηση, τη μελέτη, ερμηνεία και την ανάδειξη της ιστορίας μετανάστευσης, ως πολιτισμικού, οικονομικού και κοινωνικού φαινομένου, των Μαγνησιωτών (Περιφερειακή Ενότητα Μαγνησίας & Βορείων Σποράδων) προς τις ΗΠΑ στο τέλος του 19ου αιώνα έως σήμερα, υλοποιείται δε στο πλαίσιο του θεσμού του Επισκέπτη Ερευνητή (Visiting Research Fellow) στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Στην έρευνα θα αναζητηθούν και θα μελετηθούν ανθρώπινες ιστορίες μετανάστευσης, σημαντικές βιογραφίες προσώπων που δραστηριοποιήθηκαν στην Αμερική (οικονομικοί μετανάστες), ενώ παράλληλα θα διερευνηθεί το πολιτικό, το κοινωνικό και το οικονομικό πλαίσιο της εποχής που συνδέεται με τους/τις Μαγνησιώτες/τισσες οικονομικούς μετανάστες στην Αμερική (Καπανιάρης, 2022).

Μια περίπτωση μελέτης Πηλιορειτών μεταναστών στην Αμερική είναι οι συνεταιριχοί Απόστολος Ρίγγας και Δημήτρης Πολυμέρης από τη Μαγνησία, οι οποίοι δραστηριοποιήθηκαν επιτυχημένα στις ξενοδοχειακές επιχειρήσεις. Η περίπτωση των Πολυμέρη – Ρίγγα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον κοινό τόπο καταγωγής τους (Μαγνησία – Πήλιο), τη συνεταιριστική λειτουργία της επιχείρησής τους (Ξενοδοχείο), καθώς

και για τις διαρκείς προσπάθειές τους να μεταναστεύσουν (Αίγυπτος – Αμερική), αλλά και να πετύχουν επιχειρηματικά (Καρανιάρης, 2022).

2. Η μετανάστευση των Μαγνησιωτών στην Αμερική: η περίπτωση των Πηλιορειτών

Τα αίτια της μετανάστευσης των Πηλιορειτών προς άλλες χώρες από την περίοδο 1860-1930 συνδέθηκαν κυρίως με οικονομικές δυσκολίες. Είναι γεγονός ότι στο Πήλιο, σε αντίθεση με άλλες περιοχές, αν και υπήρχε μια υποτυπώδη αυτάρκεια σε είδη πρώτης ανάγκης και διατροφής (σύκα, ελιές, σταφύλια, πατάτες, φιρίκια, κάστανα, μήλα, φουντούκια), με δυσκολία μπορούσε να συντηρηθεί ο τοπικός πληθυσμός, και ίσως για τον λόγο αυτόν υπήρξε πάντα ένας εξωστρεφής προσανατολισμός τόσο στο εξαγωγικό εμπόριο, όσο και στη μετανάστευση (Καπανιάρης & Τσούκας, 2015: 13).

Ωστόσο στο Πήλιο μετά το 1880, αρχίζουν να παρουσιάζονται δυσχέρειες στην καλλιέργεια του μεταξιού, το εμπόριο των σκουτιών, των υφαντών και των κλιμιών¹⁷. Οι χερσαίες μεταφορές με τα καραβάνια ήταν δαπανηρές (Καπανιάρης & Τσούκας, 2015: 13), αλλά και οι θαλάσσιες επισφαλείς για νωπά προϊόντα (φρούτα, πατάτες κ.ά.). Επιπρόσθετα, το προβληματικό οδικό και αρδευτικό δίκτυο και οι ακραίες καιρικές συνθήκες λόγω του ορεινού όγκου δημιούργησαν μεγάλες καλλιεργητικές και οικονομικές δυσχέρειες (Καπανιάρης & Βαλασσάς, 2017: 139). Όταν δε εμφανίστηκε το σύνθετο μετάξι, επήλθε ο μαρασμός στην καλλιέργεια του μεταξιού. Παράλληλα, οι αγορές γίνονταν όλο και πιο ανταγωνιστικές και έτσι το Πήλιο θα βρεθεί σε δεινή οικονομική θέση. Όταν μάλιστα οι θαλάσσιοι δρόμοι εγκαταλείφθηκαν και τα ζαγοριανά καράβια σταδιακά μετατρέπονται σε καΐκια (Γκαγκάκης, 2015: 200), οι δρόμοι της μετανάστευσης προβάλλουν ως μια λύση ανάγκης όλο και πιο επιτακτική. Έτσι το ρεύμα της μετανάστευσης των Πηλιορειτών στην Αίγυπτο έγινε πολύ ισχυρό, με πρωτοπόρο την οικογένεια Κασσαβέτη, η οποία ξεκίνησε να δραστηριοποιείται επιτυχημένα στην Αίγυπτο από το 1745 (Τομαρά – Σιδέρη, 2011: 33).

Η μετανάστευση των Μαγνησιωτών στην Αμερική ξεκίνησε αμέσως μετά τη μετανάστευση στην Αίγυπτο, όπου οι Πηλιορείτες είχαν δημιουργήσει τη δική τους μικρή παροικία (Καπανιάρης, 2014). Έτσι, σταδιακά η Αίγυπτος λειτούργησε ως ένας πρώτος σταθμός μετανάστευσης, που αρκετές φορές οδηγούσε σε έναν δεύτερο σταθμό αποδημίας προς την Αμερική. Οι Πηλιορείτες, και ιδίως εκείνοι που δεν κατάφεραν να ορθοποδήσουν οικονομικά στην Αίγυπτο μετά από μακροχρόνιες προσπάθειες, αναζητούσαν την τύχη τους στην Αμερική. Σ' αυτό συνέβαλαν οι εφημερίδες της εποχής, τα πρακτορεία της υπερπόντιας μετανάστευσης στα μεγάλα λιμάνια και τα σύγχρονα θαλάσσια δίκτυα μεταφοράς παρά το υψηλό κόστος των ναύλων. Επιπρόσθετα, το αμερικανικό όνειρο που καλλιεργήθηκε διεθνώς, τα κίνητρα των κυβερνήσεων της Αμερικής που ζητούσαν φθινό και ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό και, τέλος, τα δίκτυα συγγένειας μέσα από διαδοχικές προσκλήσεις

¹⁷ Στο ημερολόγιο του Άγγλου περιηγητή William Leake που επισκέφτηκε τη Θεσσαλία (1805-1810), καταγράφονται κατά το έτος 1809 σημαντικές πληροφορίες για την παραγωγή ακατέργαστου μεταξιού και σκουτιών (μάλλινων υφασμάτων) στη Ζαγορά, καθώς και στοιχεία για τον πληθυσμό, την επιχειρηματικότητα και το εμπόριο της εποχής. Χαρακτηριστικά ο Άγγλος περιηγητής αναφέρει: «Η ετήσια παραγωγή άκατεργάστου μετάξης φθάνει τις 2.000 οκάδες και των σκουτιών (μαλλίνων υφασμάτων) τις 50. Μετά τό "μανδάνισμα" και τήν έπεξεργασία, ή τιμή των τετραπλασιάζεται. Τό μανδάνισμα των σκουτιών γίνεται κατά τόν ίδιο τρόπο, όπως και στήν Πίνδο, δηλ. τό ύφασμα τοποθετείται κάτωθεν συνεχούς ύδατοπτώσεως για ώρισμένο χρονικό διάστημα να γίνη χονδρό, λουσατο και να μην τσαλακώνεται εύκολα. Όλος ό άρρηνη πληθυσμός παραμένει στό έξωτερικό κατά κάποιο μέρος τής ζωής του, χάριν του έμπορίου, και τέτοια είναι ή φιλοπονία και επιχειρηματικότητα αυτών, πού ή Ζαγορά χωρίς καμμιά άπολύτως φυσική πηγή, έγινε τό πλουσιώτερο χωριό του Πηλίου, όπως τά πολυτελή της σπίτια μαρτυροῦν» (Leake, 1809).

συνέβαλαν στην αύξηση του μεταναστευτικού ρεύματος των Πηλιορειτών στην Αμερική, ιδίως στην περίοδο 1895-1920 (Κωνσταντινίδης, 1968; Γκαγκάκης, 2011).

Από την άλλη πλευρά, η αλληλεγγύη των ήδη εγκατεστημένων Πηλιορειτών, λειτούργησε ως καθοριστικός παράγοντας εξάπλωσης της μετανάστευσης στην Αμερική των Μαγνησιωτών και κατ' επέκταση των Θεσσαλών. Αυτή η υποστήριξη και δικτύωση μεταξύ των συμπατριωτών, πιθανόν να ενισχύεται από τις δυσκολίες που πέρασαν αυτοί που ήδη είχαν εγκατασταθεί στην Αμερική. Η περίπτωση των Πολυμέρη – Ρίγγα μετά από πολλά χρόνια επαγγελματικών περιπλανήσεων στην Αίγυπτο και την Αμερική, δείχνει ότι δεν ήταν εύκολο να φτάσει κανείς στην οικονομική επιτυχία χωρίς κόστος και χρόνο. Τα δίκτυα των Ελλήνων και των συγγενών τους τόσο στην Αίγυπτο αλλά και στην Αμερική λειτούργησαν ως τόποι υποδοχής των Ελλήνων και ως γραφεία ευρέσεως εργασίας. Αν θυμηθούμε την περίπτωση της Αιγύπτου, θα δούμε ότι οι επιχειρήσεις των αδελφών Κασσαβέτη από τη Ζαγορά Πηλίου έπαιξαν έναν τέτοιο καθοριστικό ρόλο. Αργότερα, οι συνεταιριολογικοί Πολυμέρης και Ρίγγας στην Αμερική μέσω του ξενοδοχείου τους, θα στηρίξουν κάθε Πηλιορείτη και Μαγνησιώτη μετανάστη, τόσο κατά τις πρώτες δύσκολες ημέρες εγκατάστασης, όσο και για να τους προτείνουν εργασία στην επιχείρησή τους ή σε άλλες φιλικές και κοντινές επιχειρήσεις (Κωνσταντινίδης, 1968; Γκαγκάκης, 2011).

3. Βιογραφικά στοιχεία των Δημήτρη Πολυμέρη και Απόστολου Ρίγγα

Ο Δημήτρης Πολυμέρης γεννήθηκε το 1857 και ήταν γιος του Πολύμερου Χρυσόχου. Η μητέρα του ήταν το γένος Φρονίμου και πέθανε κατά τη διάρκεια του τοκετού (Διαμαντάκος, 2010: 159). Αφού ολοκλήρωσε τις βασικές του σπουδές σε σχολεία της Ζαγοράς, το 1874 μεταναστεύει στην Αίγυπτο (Κωνσταντινίδης, 1968: 7).

Ο Δημήτρης Πολυμέρης το 1874 μέσω Χορευτού Ζαγοράς, σε ηλικία μόλις 17 ετών, μετανάστευσε στην Αίγυπτο. Αρχικός του προορισμός ήταν η Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου όπου και φιλοξενήθηκε από τους συμπατριώτες του, Κωνσταντίνο και Αλέξανδρο Πανταζόπουλο. Μετά από προτροπή τους κατευθύνθηκε στο Σιμπίν Ελ Κομ, χωριό της Αιγύπτου, όπου δούλεψε σκληρά χωρίς μεγάλες απολαβές. Στη συνέχεια, σκληρά εργαζόμενος μεταπηδά από κατάσταση σε κατάσταση, προσπαθώντας να δημιουργήσει ένα μικρό κεφάλαιο που θα του επέτρεπε να δημιουργήσει τη δική του επιχείρηση. Καταφεύγοντας σε δανεισμό από τους συμπατριώτες του Αλέξανδρο Πανταζόπουλο και Απόστολο Γ. Πάντο, πάλι δεν θα μπορέσει να επιτύχει σπουδαίες επιχειρηματικές κινήσεις, καθώς και να αποπληρώσει του δανειστές του, οι οποίοι δικαστικά δέσμευσαν μέρος της περιουσίας του στη Ζαγορά. Έτσι μετά από 14 χρόνια παραμονής στην Αίγυπτο, χωρίς να έχει επιτύχει επιχειρηματικά, αποφασίζει όχι να γυρίσει πίσω στην πατρίδα του, αλλά να μεταναστεύσει εκ νέου στον Νέο Κόσμο όπου είχε διαβάσει στις εφημερίδες ότι γίνονται θαύματα. Μετά από έρευνα σε υπερπόντιες ατμοπλοϊκές εταιρείες της εποχής, αναζητά τα ναύλα που θα τον οδηγήσουν στην Νέα Υόρκη. Λόγω του υπέρογκου ποσού του ναύλου σε σχέση με τα οικονομικά δεδομένα του ιδίου, αναγκάστηκε ξανά να δανειστεί 40 λίρες από τον Αλέξανδρο Πανταζόπουλο, ενώ το υπόλοιπο ποσό συμπλήρωσε ο εξάδελφός του Γεώργιος Γιαννακόπουλος. Στο πλοίο με το οποίο θα ταξιδέψει στην Αμερική θα συνδεθεί φιλικά με κάποιους άλλους μετανάστες, οι οποίοι, έχοντας εξασφαλίσει προσκλήσεις από συγγενείς τους, τον βοήθησαν να βρει την πρώτη του δουλειά ως βοηθός μάγειρα σε ξενοδοχείο. Στη συνέχεια, άλλαξε διάφορα επαγγέλματα και απέκτησε διάφορες μικροεπιχειρήσεις. Μετά από επτά χρόνια στασιμότητας στην Αμερική αποφασίζει να συνεταιριστεί, μήπως και τελικά ξεκινήσει η επιχειρηματική του πορεία. Έτσι θα συναντηθεί

με τον Απόστολο Ρίγγα, με τον οποίο έμελλε να γράψουν τη δική τους ιστορία στον χώρο των ξενοδοχειακών επιχειρήσεων (Κωνσταντινίδης, 1968: 7-11).

Εικόνα 1. Ο Δημήτριος Πολυμέρης σε επιχρωματισμένη φωτογραφία ζελατοβρωμιούχου αργύρου σε χαρτί και μέταλλο. Συλλογή: Δημόσια Ιστορική Βιβλιοθήκη Ζαγοράς¹⁸

Η καταγωγή του Απόστολου Ρίγγα συνδέεται με το ορεινό χωριό Πράμαντας των Τζουμέρκων, μιας οροσειράς της Πίνδου. Ο γενάρχης της οικογένειας Κωνσταντίνος Ρίγγας θα μετοικήσει λόγω διωγμών των Τουρκαλβανών του Αλή Πασά (1750-1822) και του ιδιόμορφου ορεινού όγκου της περιοχής στην Παραμυθιά Θεσπρωτίας. Ωστόσο η διαδρομή της πολύκλωνης φαμίλιας, της οικογένειας του Κωσταντή Ρίγγα και της Μαγδαληνής Ρίγγα, θα συνδεθεί με τα Κανάλια Μαγνησίας όπου και μεταφέρθηκε η οικογένεια. Η οικογένεια το 1876 έχει ήδη πραγματοποιήσει την τρίτη της αποδημία, αυτή τη φορά στη Ζαγορά Πηλίου. Η Ζαγορά επιλέγεται ως τόπος κατάλληλος να σπουδάσουν τα παιδιά, διότι διέθετε σχολεία όλων των βαθμίδων.

Εικόνα 2. Ο Απόστολος Ρίγγας με τη σύζυγό του Ζωή Ρίγγα-Αποστόλου στην Αμερική. Συλλογή: Δέσποινα Ρίγγα – Μιχαλιτσιάνου και Ζωή Ρίγγα-Όκου

Ο Απόστολος Ρίγγας, γιος του Κωσταντή Ρίγγα, ολοκλήρωσε τη φοίτησή του στο Κρήτσκειο Σχολαρχείο Ζαγοράς στα 1882, σε ηλικία 14 ετών. Στα 1884 ταξιδεύει στην Κωνσταντινούπολη για να φοιτήσει στη Μεγάλη του Γένους Σχολή, αλλά λόγω ατυχίας δεν καταφέρνει τελικά να αποβιβαστεί στο λιμάνι της Κωνσταντινούπολης. Με το ίδιο πλοίο θα

¹⁸Η εν λόγω φωτογραφία με τον Δημήτριο Πολυμέρη βρέθηκε στην οικία του Κων/νου Α. Ρίγγα στην Αθήνα. Στη συνέχεια, πραγματοποιήθηκε δωρεά προς τη Δημόσια Ιστορική Βιβλιοθήκη Ζαγοράς από τους Δημήτρη και Δέσποινα Μιχαλιτσιάνου και τη Ζωή Ρίγγα, σύζυγο Αντωνίου Όκου.

φτάσει στην Αλεξάνδρεια όπου μπροστά του ανοίγεται ένα νέο κεφάλαιο στη ζωή του (Γκαγκάκης, 2011: 8-24).

Αντίστοιχη με του Δημήτρη Πολυμέρη ήταν και η πορεία του Απόστολου Ρίγγα, ο οποίος προσπάθησε ανεπιτυχώς για πολλά χρόνια να επιτύχει επιχειρηματικά στην Αίγυπτο. Το 1892 μεταναστεύει εκ νέου στην Αμερική όπου για 13 χρόνια εργάζεται σκληρά, χωρίς να καταφέρει να αναπτύξει τις επιχειρήσεις του και να κερδίσει τα χρήματα που ονειρεύτηκε όταν μετανάστευσε στην Αμερική. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1895, θα γνωριστεί με τον Δημήτρη Πολυμέρη και η πρώτη συνεταιριστική τους προσπάθεια θα στεφθεί με επιτυχία (Κωνσταντινίδης, 1968: 7-11).

4. Η επιχειρηματική συνεργασία του Δημήτρη Πολυμέρη και του Απόστολου Ρίγγα

Αφορμή για τη συνεργασία του Δημήτρη Πολυμέρη και του Απόστολου Ρίγγα το 1895, υπήρξε η Διεθνής Έκθεση Βιομηχανικών, Βιοτεχνικών, Γεωργικών και άλλων προϊόντων στο Σικάγο¹⁹ των ΗΠΑ, με το επίσημο σύντομο όνομα «Διεθνές Πανηγύρι: Κολουμπιανή Έκθεση» ή «Παγκόσμιο Πανηγύρι του Σικάγου». Η Παγκόσμια Έκθεση αρχικά πραγματοποιήθηκε στο Σικάγο το 1893, για τον εορτασμό της 400ής επετείου της άφιξης του Χριστόφορου Κολόμβου στον Νέο Κόσμο το 1492 (Benjamin, 1893).

Ο Δημήτρης Πολυμέρης και ο Απόστολος Ρίγγας με αφορμή την Έκθεση του Σικάγου γρήγορα αντιλήφθηκαν την επιχειρηματική ευκαιρία και με βάση τις οικονομίες που είχαν αποταμιεύσει, δημιούργησαν εντός των εγκαταστάσεων της Έκθεσης ένα πρόχειρο εστιατόριο (παράπηγμα). Η συνεργασία αυτή στέφθηκε με επιτυχία και το αποτέλεσμα αυτού του συνεταιρισμού επέφερε αύξηση των κεφαλαίων στους δύο συνεταιίρους. Η επιτυχία της συνεργασίας στην Έκθεση του Σικάγου άνοιξε τον δρόμο για τη συνέχιση αυτής της δραστηριότητας στη Νέα Υόρκη, όπου ενοικιάστηκε μόνιμο παράπηγμα ως εστιατόριο με την επωνυμία «Εστιατόριο ο Κολόμβος». Με τα κέρδη αυτής της δεύτερης προσπάθειας και την επέκταση της επιχείρησης οι συνεταιίροι Δ. Πολυμέρης και Α. Ρίγγας κατάφεραν και αγόρασαν τον χώρο και το παράπηγμα. Δύο χρόνια μετά, περίπου το 1900, ο χώρος του «Εστιατορίου ο Κολόμβος» έπρεπε να απαλλοτριωθεί, ώστε να διέλθει από εκεί σιδηροδρομική γραμμή. Με τα χρήματα της αποζημίωσης που ήταν ικανοποιητικά και μετά από προβληματισμό των δύο συνεταιίρων, αποφασίστηκε η εκ νέου επένδυση των νέων κεφαλαίων από την αποζημίωση για την αγορά ξενοδοχείου πλησίον του «Εστιατορίου ο Κολόμβος». Το ξενοδοχείο θα ονομαστεί «Αθήναι», ώστε να θυμίζει στους Αμερικανούς την αρχαία δόξα της Ελλάδας (Κωνσταντινίδης, 1968: 12).

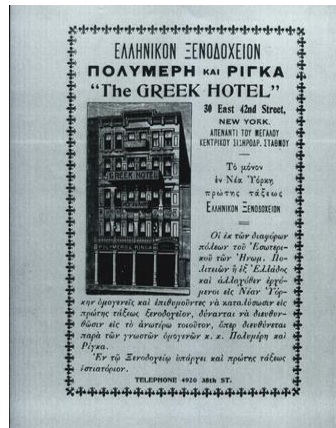
Ωστόσο, το ξενοδοχείο «Αθήναι» γρήγορα απέκτησε πολλούς πελάτες με καταγωγή από όλη την Ελλάδα. Αυτοί οι πελάτες δεν ήταν μόνο από την Αθήνα αλλά και από άλλες περιοχές της Ελλάδας. Έτσι, κρίθηκε σκόπιμο να μετονομαστεί σε «The Greek Hotel» (Γκαγκάκης, 2011: 38).

Σύμφωνα με ένα διαφημιστικό έντυπο της εποχής, το Ελληνικό Ξενοδοχείο «Πολυμέρη και Ρίγγα» φέρει τον τίτλο «The Greek Hotel», με διεύθυνση «30, East 42nd, New York», απέναντι από τον μεγάλο κεντρικό σιδηροδρομικό σταθμό. Μάλιστα, εμφανίζεται ως Ελληνικό Ξενοδοχείο πρώτης τάξεως.

¹⁹ Πανοραμική άποψη της Παγκόσμιας Κολομβιανής Έκθεσης στο Σικάγο του 1893 μπορείτε να δείτε στη Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου των ΗΠΑ στη διεύθυνση: <https://www.loc.gov/resource/g4104c.pm001522/?r=-0.161,0.217,1.218,0.59,0> (ημερομηνία τελευταίας ανάγνωσης: 19 Δεκεμβρίου 2022).

Μάλιστα στην καταχώριση υπάρχει συμπληρωματικό κείμενο που αναφέρει: «Οι εκ των διάφορων πόλεων του Εσωτερικού των Ηνωμένων Πολιτειών ή εξ Ελλάδος και αλλοχόθεν ερχόμενοι εις Νέα Υόρκην ομογενείς και επιθυμούντες να καταλύσωσιν εις πρώτης τάξεως ξενοδοχείον, δύναται να διευθυνθώσιν εις το ανωτέρω τοιούτον, όπερ διευθύνεται παρά των γνωστών ομογενών κ. κ. Πολυμέρη και Ρίγκα. Εν τω Ξενοδοχείω υπάρχει και πρώτης τάξεως εστιατόριον».

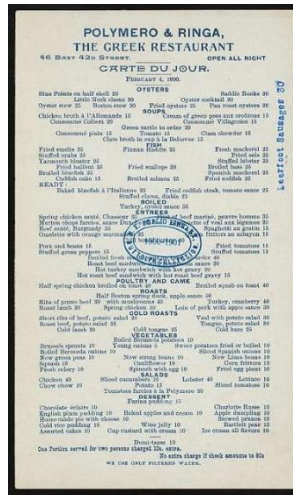

Εικόνα 3. Διαφημιστική καταχώριση του Ελληνικού Ξενοδοχείου «Πολυμέρη και Ρίγκα» που φέρει τον τίτλο «The Greek Hotel». Συλλογή: Δέσποινα Ρίγκα – Μιχαλιτσιάνου και Ζωή Ρίγκα-Οκου

5. Το μεταναστευτικό ρεύμα των Πηλιορειτών προς της Αμερική εξαιτίας της ξενοδοχειακής επιχείρησης Πολυμέρη - Ρίγκα

Το ξενοδοχείο των Πολυμέρη – Ρίγκα απασχόλησε πολλούς Έλληνες υπαλλήλους από τη Μαγνησία και ειδικότερα από το Πήλιο. Βέβαια, αν σκεφτεί κανείς ότι η πάγια τακτική πολλών επιχειρηματιών ήταν και είναι, οι στενοί συνεργάτες τους να είναι πρόσωπα συγγενικά ή από την ίδια περιοχή, εύκολα γίνεται αντιληπτό γιατί οι συντάιροι Πολυμέρης - Ρίγγας είχαν ως υποδιευθυντές τους τον Νικόλαο Αποστόλου από τη Ζαγορά Πηλίου, ο οποίος ήταν αδερφός της συζύγου του Α. Ρίγγα, και τον Ιωάννη Χρυσόχου, ανιψιό του Δ. Πολυμέρη, επίσης από τη Ζαγορά Πηλίου. Επιπρόσθετα, οι περισσότεροι υπάλληλοι του ξενοδοχείου ήταν από τη Μαγνησία και τη Θεσσαλία γενικότερα. Το ξενοδοχείο των Πολυμέρη – Ρίγκα λειτουργούσε ως χώρος υποδοχής για τους ξενιτεμένους Πηλιορείτες, που έβρισκαν στοργή και δουλειά. Έτσι, πολλοί μετανάστες που κατέφθαναν στην Αμερική από τη Ζαγορά Πηλίου, γενέτειρα του Δ. Πολυμέρη, αλλά και από τα Κανάλια Μαγνησίας, τόπο καταγωγής του Α. Ρίγγα, ή από άλλα χωριά του Πηλίου, έβρισκαν πολύτιμη βοήθεια για την εγκατάσταση και την εργασία τους από τους δύο Μαγνησιώτες συνεταιίρους. Οι συντάιροι Πολυμέρης και Ρίγγας πρόσφεραν βοήθεια ακόμα και σε περιπτώσεις που οι ίδιοι δεν είχαν θέσεις εργασίας στο ξενοδοχείο τους. Μέσω των γνωριμιών τους βοηθούσαν τους Πηλιορείτες συμπατριώτες τους να εργαστούν σε κοντινές και φιλικές επιχειρήσεις. Αυτό βέβαια έγινε γρήγορα γνωστό και έτσι αρκετοί μετανάστες από την Ελλάδα και το Πήλιο έφτασαν στην Νέα Υόρκη. Οι δύο επιτυχημένοι συντάιροι, χωρίς να το έχουν σχεδιάσει, ήταν υπεύθυνοι για ένα ασύνηθες ρεύμα μετανάστευσης από το Πήλιο και τη Μαγνησία προς την Αμερική και την πόλη της Νέας Υόρκης (Κωνσταντινίδης, 1968: 18).

Εικόνα 4. Ο κατάλογος (μενού) του Ελληνικού Εστιατορίου «The Greek Hotel» των Πολυμέρη και Ρίγγα στους περίφημους 42 Δρόμους της Νέας Υόρκης. Συλλογή: Δέσποινα Ρίγγα – Μιχαλιτσιάνου και Ζωή Ρίγγα-Όκου.

6. Η αλματώδης ανάπτυξη της ξενοδοχειακής επιχείρησης Πολυμέρη – Ρίγγα μέσα από ανταποκρίτρια της εποχής

Λεπτομέρειες για την επιχειρηματική δράση των Πολυμέρη και Ρίγγα²⁰ από το ξενοδοχείο «Αθήναι», που στη συνέχεια μετονομάστηκε σε «The Greek Hotel», καταγράφει η Μαρίκα Πίτιζα-Καρακάση ως ανταπόκριση με τίτλο «Εντυπώσεις εξ Αμερικής», που δημοσιεύτηκε στο «Μικρασιατικό Ημερολόγιο» της εκδότριας Ελένης Σ. Σβορώνου το 1916.

Εικόνα 5. Οι σελίδες από το αφιέρωμα «Εντυπώσεις εξ Αμερικής» της Μαρίκας Πίτιζα-Καρακάση στο «Μικρασιατικό Ημερολόγιο» της εκδότριας Ελένης Σ. Σβορώνου (1916)

Η διανοούμενη ανταποκρίτρια Μαρίκα Πίτιζα-Καρακάση παρέμεινε στο ξενοδοχείο «Αθήναι» όλο τον μήνα Ιούνιο του 1915 και παρακολούθησε από κοντά την κίνηση και

²⁰ Σημαντικές αναφορές για τη λειτουργία του Ξενοδοχείου των Πολυμέρη – Ρίγγα καταγράφονται στο δημοσίευμα του Steve Frangos με τίτλο «The Athens Hotel of Old New York» στην εφημερίδα *The National Herald*, 4/4/2020. Περισσότερες πληροφορίες μπορείτε να αναζητήσετε στη διεύθυνση: <http://hellenicgenealogygeek.blogspot.com/2020/06/the-athens-hotel-of-old-new-york.html> (ημερομηνία τελευταίας ανάγνωσης: 19 Δεκεμβρίου 2022).

λειτουργία του. Έτσι, ήταν η πλέον κατάλληλη να καταγράψει αρκετές σημαντικές λεπτομέρειες που περιήλθαν στην αντίληψή της, ενώ σκιαγραφεί με μεγάλη λεπτομέρεια τους δύο Έλληνες συνεταίρους:

«Ο κ. Πολυμέρης είναι τύπος αληθινού άνδρα, με ευγενέστατη ψυχή, της οποίας η αγνότητα αντανακλάται στη συμπαθητική μορφή του. Ο κ. Ρίγκας είναι μια λεπτεπίλεπτη φυσιογνωμία με την ευγένεια ενός λεπτού Θεσσαλικού τύπου. Και οι δύο νέοι ακόμη, με ελληνική ψυχή. Τους ενθουσιάζει κάθε ωραίο, τους συγκινεί κάθε ελληνικό και ακολουθούν τα εθνικά γεγονότα με το ενδιαφέρον το οποίο πρέπει να έχει όποιος θέλει να γίνει μεγάλη η πατρίδα του. Το ξενοδοχείο των κ.κ. Πολυμέρη-Ρίγκα έχει οκτώ πατώματα. Το πρώτο χρησιμεύει ως εστιατόριο και καταλαμβάνει ολόκληρο το πλάτος και μήκος του οικοδομήματος. Περιλαμβάνει 150 τραπέζια φαγητού κατάλευκα, έτοιμα ανά πάσα ώρα και στιγμή, διότι από την ανατολή του ηλίου μέχρι τις 2:00 μετά τα μεσάνυχτα δεν αδειάζουν ούτε μια στιγμή. Μόλις εισέλθει κανείς στην ωραία αίθουσα, αντικρίζει έναν θαυμάσιο συνδυασμό πολυτέλειας και τέχνης, την ελληνική με την αμερικάνικη σημαία. Δεξιά και αριστερά το πάνω μισό μέρος του τοίχου αποτελείται από θαυμάσιες εικόνες και το άλλο μισό από καθρέφτη. Τοίχος δε φαίνεται πουθενά. Κάποιος νοσταλγικός πόθος με καρφώνει διαρκώς προς το αριστερό μέρος του ξενοδοχείου όπου η ελληνική ψυχή των ιδιοκτητών προσπάθησε να μεταφέρει μέσω της τέχνης των μεγαλύτερων ζωγράφων ό,τι ωραίο έχει να παρουσιάσει η πόλη των ονείρων μας. Η Αθήνα με τις μενεξεδένιες αποχρώσεις του ορίζοντά της, η Ακρόπολη, οι στήλες του Ολυμπίου Διός, το Θησείο, το Ερέχθειο, το θέατρο του Διονύσου, είναι τόσο ωραία, τόσο φυσικά ζωγραφισμένα, ώστε πολλές φορές παραμένω ώρες ολόκληρες με τα μάτια προσκολλημένα εκεί, δακρυσμένα από έναν αδιόρατο νοσταλγικό πόνο που ζει στη βαθύτερη σκιά της ψυχής μου. Δεξιά η ποιητική Γρενάδα, ο πυρφόρος Βεζούβιος, η Σφίγγα, οι Πυραμίδες, η Σαχάρα, μια μαγευτική και ιερή γωνία της Ιερουσαλήμ με πυκνά κυπαρίσσια μπροστά στα οποία προσεύχονται γονατιστοί προσκυνητές, μαγευτικά τοπία της Περσίας, η Σιβηρία και τα Ιμαλάια, θαυμάσιες τοποθεσίες της Ιαπωνίας, όλα ωραία σε χρώματα, σε ιδέες, σε αναπαράσταση. Μεγάλα ρολόγια, 12 ανεμιστήρες σε σχήμα αεροπλάνου ή μάλλον χρυσαλίδες με ανοιχτά φτερά, τα οποία εξασφαλίζουν την όρεξη του κόσμου, ο οποίος εισέρχεται και εξέρχεται ακατάπαυστα, όπως στα εκλογικά σαλόνια των Αθηνών κατά τις παραμονές των εκλογών. Και είναι ο κόσμος αυτός ο εκλεκτός και των δύο φύλων. Αριστερά είναι η αίθουσα του καφέ και η μπυραρία, και τα δύο με ξεχωριστή υπηρεσία και θαυμάσια επίπλωση, 50 σεβιτόροι με στολή που λάμπουν από καθαριότητα, περιπολούν τον κόσμο υπό της διεύθυνσης 6 υποδιευθυντών και 2 διευθυντών, των κ.κ. Νικολάου Αποστόλου (αδελφού της κας Ρίγκα) και Ιωάννου Χρυσόχου (ανιψιού του Πολυμέρη), από τη Ζαγορά. Επτά στήλες ρυθμού Κορινθιακού στηρίζουν το οικοδόμημα και αναρίθμητοι ηλεκτρικοί λαμπτήρες με θαυμάσια συμπλέγματα το καθιστούν φαντασμαγορικό. Στα υπόγεια -εδώ υπάρχουν δύο και τρία πατώματα υπόγεια που φωτίζονται με άπλετο φως- προς την έξοδο του ξενοδοχείου είναι ένα κουρείο το οποίο διευθύνει ο κ. Ορέστης Λεωνιδόπουλος, ποιητής, σε βεβαιώνω ανώτερος από αυτούς που φιγουράρουν πολλές φορές στα ελληνικά φύλλα. Όλο τον άλλο απέραντο χώρο του οικοδομήματος καταλαμβάνουν -μην εκπλήσσεσαι παρακαλώ- οι μηχανές. Είναι ολόκληρο μηχανοστάσιο. Αυτοτελής εγκατάσταση ηλεκτρισμού. Μέσω αυτής δουλεύει το πλυντήριο, το σιδερωτήριο, οι αναβατήρες, τα ψυγεία. Μέσω αυτής γίνεται και ο φωτισμός. Και είναι πάνω από χίλια τα φώτα που φωτίζουν τα διάφορα διαμερίσματα. Δύο μηχανικοί διευθυντές με δύο βοηθούς βρίσκονται πάντα εκεί. Στα υπόγεια υπάρχουν αναβατήρες για τα πράγματα και τεράστιοι ανεμιστήρες. Ξεχωριστή αποθήκη των κονσερβών, σχεδόν όση ένα μεγάλο

παντοπωλείο, ξεχωριστή των φρούτων, των πτηνών, των μικρών και μεγάλων και, στη συνέχεια, ύστερα των κατεψυγμένων για τα οποία δεν υπάρχει ακριβής αριθμός. Είκοσι πέντε άνθρωποι καθαρίζουν μόνο μαχαίρια. Μάγειρες, ζαχαροπλάστες, αρτοποιοί και βοηθητικό προσωπικό άφθονο τόσο, ώστε δεν είναι δυνατό να μετρηθεί. Ένας τόνος πάγου δεν επαρκεί, αγαπημένη μου, για όλη την ημέρα για τα τραπέζια μόνο. Και όλη αυτή η τεράστια εργασία γίνεται στα υπόγεια τα οποία είναι πόλη ολόκληρη. Στον δεύτερο όροφο υπάρχουν πολλές αίθουσες, είναι τα γραφεία των κυριών με πιάνο, με έπιπλα, όχι ξενοδοχείου αλλά αριστοκρατικού σαλονιού, με ξεχωριστή αίθουσα σφαιριστηρίου, ταμείου, υπνοδωμάτια κ.λπ. και από εδώ περνάμε στα άλλα πατώματα με δωμάτια ύπνου, όλα στρωμένα με παχύτατα χαλιά. Κάθε υπνοδωμάτιο εκτός της πολυτελέστατης διακοσμήσεως και της απίστευτης καθαριότητας, διότι κάθε πρωί θα αλλάξουν σε όλα τα υπνοδωμάτια τα σεντόνια, τα μαξιλάρια, τις πετσέτες, έχει τηλέφωνο, έχει ιδιαίτερο διαμέρισμα με νιπτήρα από λευκό μάρμαρο, με μπάνιο και τουαλέτα. Δεν έχετε παρά να ανοίξετε οποιαδήποτε ώρα της ημέρας και της νύχτας τις βρύσες και να σας έρθει ζεστό νερό ή κρύο, όπως το θέλετε. Τη διεύθυνση και την επιτήρηση των υπνοδωματίων έχει η νεαρή Αγγλίδα, η δεσποινίδα Έλενα Μορλινάι, απόφοιτος ενός από τα μεγαλύτερα σχολεία της Αγγλίας - ακούστε το Αρσακειάδες - και 15 άλλες Αγγλίδες τις οποίες υποβοηθούν πολλοί νέοι, 6 νέοι είναι στην υπηρεσία των αναβατήρων, οι οποίοι ανέρχονται και κατέρχονται συνεχώς. Εκτός των Αγγλίδων κυριών και των ταμιών, το άλλο πλήθος των υπαλλήλων είναι από τη Θεσσαλική γη. Είναι δηλαδή το ξενοδοχείο μια μικρή παροικία Θεσσαλική, με δύο κυβερνήτες ευγενείς και καλούς οι οποίοι φέρονται στοργικότητα στα ξενιτεμένα πατριωτάκια τους. Η Θεσσαλία ας καυχιέται μέσω των κυριών Πολυμέρη και Ρίγκα, οι οποίες πρωτοστατούν σε κάθε εθνική εργασία και είναι προσωπικότητες από τις οποίες δυστυχώς δεν έχει να παρουσιάσει πολλές ο ξενιτεμένος ελληνισμός» (Καρακάση, 1916: 268-272).

7. Συμπεράσματα

Η συνεργασία των Δ. Πολυμέρη και Α. Ρίγκα στηρίχθηκε αρχικά στην κοινή καταγωγή τους (Ζαγορά Πηλίου – Κανάλια), στην αποτελεσματική συνεργασία και στην κατανομή αρμοδιοτήτων με βάση τις ιδιαίτερες κλίσεις του καθενός.

Ο Απόστολος Ρίγγας υπήρξε μια ευγενική και λεπτεπίλεπτη φυσιογνωμία (Καρακάση, 1916), νεαρότερος του Δ. Πολυμέρη, με έντονη κοινωνική και κοσμική υπόσταση στη Νέα Υόρκη, γεγονός που αποδεικνύεται από την κινητικότητα που επέδειξε ως κορυφαίος κοινωνικός παράγοντας στην Ελληνική παροικία της Νέας Υόρκης. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι διετέλεσε μέλος των διοικητικών συμβουλίων πολλών Συλλόγων και τελικά Πρόεδρος της Κοινότητας Αγίας Τριάδος στη Νέα Υόρκη. Ο Απόστολος Ρίγγας είχε αναλάβει τη διεύθυνση του ξενοδοχείου, ενώ, παράλληλα, έχοντας ανεπτυγμένο έντονα το κοινωνικό του προφίλ, απασχολήθηκε και με τις δημόσιες σχέσεις που αφορούσαν στην προβολή της επιχείρησης, καθώς και στην οργάνωση του Ελληνισμού της Νέας Υόρκης (Γκαγκάκης, 2011: 33-34).

Ο Δημήτριος Πολυμέρης υπήρξε ευγενική προσωπικότητα (Καρακάση, 1916) και είχε αναλάβει τη γενική επίβλεψη του ξενοδοχείου με μεγάλη σχολαστικότητα (Γκαγκάκης, 2011: 33). Ξεχώρισε για την εργατικότητα και την οργανωτικότητά του, γεγονός που αποτελούσε προϋπόθεση για την επιτυχή πορεία του Ξενοδοχείου «The Greek Hotel» των 8 ορόφων, 150 τραπεζιών φαγητού, 50 σερβιτόρων, δεκάδων εργαζομένων και 6 υποδιευθυντών.

Ωστόσο, βασικό συστατικό της επιτυχίας των συνεταίρων Δ. Πολυμέρη και Α. Ρίγκα υπήρξε η ποιότητα των υπηρεσιών που παρείχαν στην ξενοδοχειακή επιχείρησή τους, επενδύοντας στην τεχνολογία της εποχής. Βασικός παράγοντας επιτυχίας υπήρξε το

πολυπληθές και εξειδικευμένο προσωπικό (σερβιτόροι, καθαριστές, μάγειροι, ζαχαροπλάστες, αρτοποιοί), που διευθυνόταν υποδειγματικά με 6 διευθυντές και γενικό διευθυντή. Επιπρόσθετα, στο ξενοδοχείο υπήρχαν πρόσθετες υπηρεσίες και υποδομές (αίθουσα καφέ, ζυθοπωλείο, αυτονομία με εγκατάσταση ηλεκτρισμού, αναβατήρες, αποθήκες), καθώς και μεγάλης κλίμακας εστιατόριο (150 τραπέζια) που λειτουργούσε από την ανατολή του ηλίου έως τις 2:00 τα ξημερώματα. Η πολυτέλεια, τα ακριβά έπιπλα και η διακόσμηση με την οποία επένδυσαν τους χώρους της ξενοδοχειακής επιχείρησης, αποτέλεσε ένα ακόμη στοιχείο που προσέδωσε φήμη στο ξενοδοχείο, καθιστώντας το τόπο συνάντησης και συνάθροισης επιφανών πολιτικών, θρησκευτικών και επιχειρηματικών παραγόντων της Νέας Υόρκης.

Ένα δεύτερο στοιχείο του επιτυχημένου μοντέλου της γόνιμης συνεργασίας των Δ. Πολυμέρη και Α. Ρίγγα υπήρξαν οι άριστες δημόσιες σχέσεις με ομογενειακούς παράγοντες, πολιτικούς κύκλους της Νέας Υόρκης και επιχειρηματίες. Το δίκτυο των δημοσίων σχέσεων που ανέπτυξαν οι Πολυμέρης-Ρίγγας διευρύνθηκε και σε επίπεδο συλλόγων, εκδοτών εφημερίδων, των οποίων υπήρξαν και μέτοχοι.

Ένα τρίτο στοιχείο της εξωστρέφειας των Πολυμέρη-Ρίγγα αποτέλεσε και η φροντίδα για τους συμπατριώτες τους, που κατέφθαναν ως οικονομικοί μετανάστες από τη Μαγνησία. Έτσι λειτούργησαν ως χώρος υποδοχής και εύρεσης εργασίας, αναπτύσσοντας ακόμη ένα δίκτυο που τελικά ενίσχυσε την επιχειρηματική εικόνα τους.

Η αρχή της συνεργασίας για τους Δ. Πολυμέρη και Α. Ρίγγα ξεκίνησε με την γνωριμία τους το 1895, όταν ο πρώτος ήταν 43 ετών, ενώ ο δεύτερος 38 ετών. Το 1920 ο Δημήτρης Πολυμέρης σε ηλικία 63 ετών θα επαναπατριστεί, μην έχοντας αποκτήσει απογόνους, και θα αφοσιωθεί στον δρόμο της ευεργεσίας στη γενέτειρά του τη Ζαγορά αλλά και γενικότερα στη Μαγνησία. Ο Απόστολος Ρίγγας, σε ηλικία 58 ετών, έχοντας δημιουργήσει οικογένεια και κατανοώντας έγκαιρα τις νέες επιχειρηματικές ευκαιρίες στην Ελλάδα, θα γράψει μια νέα επιτυχημένη περίοδο στον χώρο των ναυτιλιακών επιχειρήσεων και θα πάρει μια θέση στο πάνθεον των Ελλήνων εφοπλιστών με άξιο συνεχιστή τον υιό του Κωνσταντίνο Ρίγγα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Benjamin, T. (1893). *History of the World's Fair: Being a Complete and Authentic Description of the Columbian Exposition From Its Inception*. Philadelphia, PA: J. W. Keller & Co.
- Kapaniari, A. G. (2022). Social media through mobile devices in the service of archival ethnographic research: The roads & places of Greek (Magnesia) migration to the USA. *Advances in Mobile Learning Educational Research*, 3(1), 562-569. Retrieved from <https://doi.org/10.25082/AMLER.2023.01.004>
- Leake, W. (1969). Η ΘΕΣΣΑΛΙΑ (1805-1810). Στο *Ημερολόγιο του Άγγλου Περιηγητού WILLIAM LEAKE* (Μτφ. Γ. Δ. Στάθης) (σ. 110). Βόλος: Τύποις Υιών Σωτήρη Σχοινά.
- Γκαγκάκης, Μ. (2011). *Ταξιδιάρικα πουλιά. Η φαμίλια Ρίγγα*. Βόλος: Αυτοέκδοση.
- Γκαγκάκης, Μ. (2015). Η ναυτιλία της Ζαγοράς από την απελευθέρωση (1881) μέχρι το 1960. Στο Α. Καπανιάρης & Ν. Τσούκας (Επιμ.), *Ήρθαν τα καράβια τα Ζαγοριανά – Όψεις και μνήμες της ναυτιλίας και του εμπορίου στο Ανατολικό Πήλιο (1600-1960)*. Βόλος: Εκδοτική Δημητριάδος.
- Διαμαντάκος, Ν. (2010). *Τα σχολεία της Ζαγοράς από το 17ο μέχρι τον 21ο αιώνα*. Βόλος: Δήμος Ζαγοράς.
- Καρακάση, Π. Μ. (1916). *Εντυπώσεις εξ Αμερικής*. Αθήνα: Μικρασιατικό Ημερολόγιο.

- Καπανιάρης, Α. (2014). *Οι Πηλιορείται εν Αιγύπτω*. Στο Αρχείο Α. & Κ. Κωνσταντινίδη – Ποιητές, λογοτέχνες και λόγιοι της εποχής του Κ. Π. Καβάφη (Ημερολόγιο 2014). Βόλος: Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών.
- Καπανιάρης, Α., & Τσούκας, Ν. (2015). *Ήρθαν τα καράβια τα Ζαγοριανά – Όψεις και μνήμες της ναυτιλίας και του εμπορίου στο Ανατολικό Πήλιο (1600-1960)*. Βόλος: Εκδοτική Δημητριάδος.
- Καπανιάρης, Α., & Βαλασσάς, Δ. (2017). *Αγροτικός Συνεταιρισμός Ζαγοράς, 100 χρόνια συνεταιριστικής παράδοσης και αγώνα, Η ιστορία, οι συνεταιριστικές αξίες και ο πολιτισμός της αγροτικής παραγωγής Τόμος Α΄*. Βόλος: Εκδόσεις Αγροτικός Συνεταιρισμός Ζαγοράς Πηλίου.
- Κωνσταντινίδης, Α. (1968). *Δημήτριος Πολυμέρης – Ο Μέγας Ευεργέτης της Ζαγοράς και του Πηλίου*. Αθήνα: Αυτοέκδοση.
- Τομαρά – Σιδέρη, Μ. (2011). *Ο Αιγυπτιώτης Ελληνισμός στους δρόμους του βαμβακιού*. Αθήνα: Κέρκυρα.

